

Изданияето на Синайския евхологий на Райко Нахтигал и неговото значение за палеославистиката

Ивона Карачорова

Българска академия на науките, София

Обект на статията е една от най-важните работи на Райко Нахтигал в областта на палеославистиката – образцовото издание на глаголическия Синайски евхологий от края на X- началото на XI в. То е осъществено в два тома: фототипно възпроизвеждане на ръкописа (1941) и кирилска транслитерация на текста с разночетения от славянски и гръцки молитвослови, коментарни бележки и индекси на съкращенията, чуждите имена и библейските цитати (1942). В публикацията са представени основните изследвания върху Синайския евхологий, осъществени на основата на Нахтигаловото издание, а също така и на публикувания текст на новооткритата от Й. Тарнанидис част. Авторът излага и своите наблюдения над молитвени текстове в ръкописа (така наречените Василиеви молитви) и подчертава значението на издателските бележки за установяването на историята на текста.

Ключови думи: Синайскиевхологий, глаголическа азбука, кирилска транслитерация, издание на Райко Нахтигал, изследвания.

Синайският евхологий, известен още като Синайски молитвеник, *Euchologium Sinaiticum*, принадлежи към групата от старобългарски ръкописи от периода IX–XI век, определяни като класически. Той е най-нехомогенният от тях. Състои се от служебник, требник и епитимийник. Съдържа служби, треби с медицински предписания и списък с епитимийни указания за всекидневните дейности предимно на свещеници и монаси, но и на миряни, и обединява общественото (храмовото) и частното богослужение. Съставните му части са преведени от различни преводачи от различни езици – гръцки, латински, старобаварски, на различно място и време, има и оригинални старобългарски творби. Синайският евхологий е единственият запазен представител на старобългарската евхологична традиция от периода IX–XI век, създадена под непосредственото въздействие на византийски, както и на латински източници. Приема се, че архетипът на ръкописа се е появил около края на IX век и е пряко свързан с Моравската мисия на Константин-Кирил и Методий и техните ученици (Пенкова, Цибранска 2003:604).

Синайският евхологий е написан от един книжовник със старинна, не съвсем кръгла, глаголица в една колона, средно по 24 реда на страница. Писмото

е дребно и широко. В украсата на ръкописа се откриват две тенденции, които понякога се смесват. При едната взема превес геометричната украса на инициалите, а при другата – растителните и плетенични мотиви, като се използва жълта и зелена основа при оглавленията (Иванова-Мавродинова, Мавродинова 1999:26–33). Трудно е да се направи езикова характеристика на паметника, тъй като е съставен от различни преводни и оригинални текстове. Като цяло се определя като носител на обща западнобългарска редакция. Б. Велчева го определя като двуеров, с четири букви за назализирани гласни и го поставя в една група със Зографското евангелие, Маринското евангелие, Клоцовия сборник, Асеманиевото евангелие, Рилските глаголически лостове (Велчева 2003). Според П. Пенкова при подробен анализ се открояват три правописно-фонетични пласта. Първият отразява особеностите на солунския говор от X–XI век – меки шушкави гласни, преглас на ъ–є, запазване на ъ в силна позиция в коренни срички, и изясняване в наставки, ъ се изяснява в силна позиция под ударение, но извън ударение в суфикси се пази. Вторият фонетичен пласт е моравски и се характеризира с монофтонгично ъ, лабиализирано о, нелабиализирано високо ъ, засвидетелствани са и граматически моравизми. Третата обща редакция за целия ръкопис се характеризира с непоследователно изпускане на слабите ерове и заместването им с паерчик, с възприемането на надреден знак над н като маркировка за i-огласовка. Приема се, че ръкописът е преписан от един преписвач, който е редактирал текста, или за един редактор (Пенкова, Цибранска 2003:611). Има предположение, че ръкописът е преписан в манастира ”Св. Екатерина” (Велковска 2000, вж. и библиографията там) и преписването му е свързано с ръкописи като Синайския псалтир, псалтира на Димитър Олтарник и др., което според П. Пенкова предполага пътуване на преписвача или на кодекса до Балканите и обратно (Пенкова 2008:35). Според Г. Сване последният препис е направен в Дебър, Охридско по редактирания от Климент Охридски текст на евхология около 900 г. (Svane 1989:38). Въз основа на палеографски съпоставки М. Пантелич смята, че маргиналните бележки в Синайския евхология и апостолските четива в Киевските листове са дело на една и съща ръка и двата ръкописа са били употребявани в богослужението в края на X в. в гранична област на Южна Хърватия, където източната и западната традиция са били познати и признати (Pantelić 1985:556).

Според Б. Велчева правописът на ръкописа с четири носовки и изписването му със закръглена глаголица го свързват с епиграфиката от Североизточна България, което води до предположението, че този правопис се е появил в североизточен български книжовен център (Велчева 2003, вж. и Велчева 1999).

Синайският евхологий е открит в манастира „Св. Екатерина“ на Синайския полуостров през 1850 г. от архимандрит Порфирий Успенски (1804–1885) – руски църковен деец и историк, археограф, палеограф (Успенски 1856:163). През 1975 г. проф. Йоанис Тарнанидис – гръцки църковен историк, археограф и филолог, открива в библиотеката на същия манастир и идентифицира още 28 листа от ръкописа и днес той се състои от 133 листа.

Първоначално откритата част от ръкописа днес се съхранява в библиотеката на манастира „Св. Екатерина“ – Sin. Slav. Ms. 37, а четири листа от нея – в Санкт Петербург, отнесени там през XIX век от архимандрит Порфирий Успенски два (РНБ, Глаг. 2) и по един от Н. П. Крилов (БРАН, сб. на И. И. Срезневски № 12, сигн. 24.4.8) и от Н. П. Кондаков (РНБ, Глаг. 3). Първото издание на „старата“ част в кирилска транслитерация, в което са допуснати редица неточности, е осъществено през 1882 г. от чешкия езиковед Л. В. Гайтлер (Geitler 1882). Нова транслитерация на глаголическия текст прави в изданието си в две части от 1933–1939 г. Ян Фрџек – чешки славист, византолог и фолклорист (Fršek 1933). Той внася корекции в Гайтлеровото издание, част от които са въз основа на гръцкия текст, дава френски превод на текстовете, прави коментар с варианти за лексикалните и граматически особености в съпоставка със старобългарските паметници и гръцкия оригинал, успореден гръцки текст, а при необходимост – латински и старовисоконемски. Двумното издание на Р. Нахтигал е третото на „старата“ част – първият том съдържа фототипна репродукция на глаголическия ръкопис, а във втория е публикувана кирилската транслитерация с разночетения по славянски и гръцки молитвослови, коментарни бележки, показалци за съкращенията, чуждите имена и библейските цитати (Nahtigal 1941–1942). Трудът на Р. Нахтигал е преиздаден в английски превод през 1987 г. от Т. Лайсет в Нова Зеландия (Lysaght 1987).

Новооткритата част на ръкописа също се съхранява в манастира „Св. Екатерина“ на Синай (Cod. Slav. 1/N). Издадена е фототипно от Й. Тарнанидис през 1988 г. (Tarnanidis 1988). Изданието е придружено от идентификация на новооткритите листове, палеографско описание на ръкописа, анализ на текста, подредба на тетрадите, предположения за изворите на типа литургия, следван от Константин-Кирил и Методий в Моравия. В последните години излезе ново издание на тази част – разчетен глаголически текст, подготвено от М. Шнитер и Х. Миклас (Schnitter, Miklas 1993). Някои молитви (5а–5б, 6а–6б, 7а–7б по Tarnanidis 1988) в кирилска транслитерация с успореден гръцки текст и разночетения издаде Г. Минчев (Минчев 1998).

Настоящата публикация има за цел да представи известната информация за ръкописа и основните изследвания върху него, направени въз основа на

изданието на Р. Нахтигал, като подчертаят достойнствата и значението на това издание за изучаването на ръкописа и за палеославистиката. Представят се и изследвания на ръкописа, направени след комплектоването на двете части на ръкописа.

От трите издания на „старата“ част най-високо се оценява това на Р. Нахтигал. То се определя като „образцово“. Освен изключително прецизното разчитане, вещото транслитериране и предаване на текста, изключително ценен е изчерпателният критически апарат. За всеки от включените в Синайския евхологий много и различни текстове издателят намира по-късни кирилски преписи, както и паралелни гръцки текстове за сравнение, а където намира за полезно, включва и печатни издания – гръцки и славянски. Това е дълга и сложна издирвателска работа. По този начин той в повечето случаи обхваща цялостната филологическа и текстологическа проблематика на текста и я решава в контекста на други паметници. В коментарите към ръкописа Р. Нахтигал публикува и изследване на надредните знаци в текста, при което показва блестящи познания по глаголическа палеография.

Научният интерес към Синайския евхологий е голям още от неговото откриване. В рамките на около шест десетилетия се появяват три издания, като всяко коригира грешки и пропуски на предходното. Към първото издание на Л. Гайтлер е изработен речник-индекс (Słonski 1934). Изданието на Р. Нахтигал, трето поред, има висок авторитет в палеославистичните среди до днес. Израз на тази висока оценка е и преиздаването му. След появата си именно то е източник за неколкочкратното лексикографиране на материала от Синайския евхологий в старобългарските/ старославянски речници – Sadnik, Aitzetmüller 1955, СС, СР, SJS. По него е обработена лексиката на ръкописа за „Речник-индекс на Синайския евхологий“ на П. Пенкова (Пенкова 2008).

Текстът на Синайския евхологий по Нахтигаловото издание е в основата на различни изследвания като единствен представител на славянската евхологична традиция от старобългарския период. Изследвани са особеностите на литургичните текстове и практика (Arranz 1988; Arranz 1989), изследват се ритмичните схеми (Костова 1991), изследват се отделни текстове и проблеми (Vaillant 1960; Шнитер, Кръпова 1990; Stankovska 2000; Дидди 2011), обстоятелствените изречения (Дограмаджиева 1977).

В палеославистиката има различни становища за времето и източниците за създаване на Синайския евхологий. Учените са единодушни, че архетипът на част от сборника е свързан с моравско-панонския период на книжовната дейност на Кирил и Методий и самият превод вероятно е бил направен за нуждата от четива за най-необходимите църковни служби за новопокръстените

славяни. Н. С. Державин определя преписа от около 980–987 г., което се приема и от Р. Нахтигал (Державин 1941; Nahtigal 1942:337) Както показват изследванията при съставянето на оригинала са ползвани вече готовите преводи на изборното евангелие (Дограмаджиева 1994; Bakker 1994), на изборния апостол (Ефимова 1992), вероятно и на Псалтира и Паримейника. Предполага се, че при съставянето на Синайския евхологий е използван готов превод и на Литургията на Св. Петър. Ф. Дворник и Й. Тарнанидис смятат, че именно тази литургия е била преведена от Кирил и е била отслужена при посещението на братята в Рим при папа Адриан (Tarnanidis 1988:105–108). Според М. Аранц братята са познавали тази литургия още от Солун или от Олимп (Arranz 1989:316–340). Според С. Паренти италиогръцката литургия на св. Петър произхожда от Южна Италия и влиза в славянския Евхологий с посредничеството на Синай (Паренти 1994). По запазените части от Синайския евхологий може да се твърди, че Василиевата и Златоустовата литургия също са били преведени преди служебника в Синайския евхологий (Афанасьева 2005:20–22; Афанасьева 2006:175–192).

В издадената от Нахтигал част от Синайския евхологий е включен и частично запазеният погребален чин, който се състои от 2 молитви над миряни и 2 – над умершим священникомъ ли причетъником, който отразява ранната византийска и славянска традиция с общ чин за погребение на духовник и мирянин. Той е добре проучен от П. Пенкова, която е на мнение, че в този чин се открива ред, характерен за латински по структура, но гръцки по езиков облик, погребален ритуал на италиогръцка колония във Венеция и Рим. Определени особености от структурата на чина дават основание на авторката да предполага, че чинът е дело на Методий и е свързан с погребението на Кирил в Рим, а впоследствие е бил въведен в практиката на Моравската църква (Пенкова 1987; Penkova 1988; Пенкова, Цибранска 2003:606–607). Още един чин в състава на Синайския евхологий привлича вниманието на изследователите – изповедният, за който е установено, че по състав и форма не се покрива с нито един известните гръцки изповедни устава. Има предположения за западногръцки (Алмазов 1894), латински образци (Суворов 1901), както и за компилация между гръцки и латински извори, дело на един или повече славянски книжовници за нуждите на новопокръстените славяни (Vondrák 1894). Според А. И. Алмазов Изповедният чин в Синайския евхологий се състои от две части: субективна – образец на изповедта и две поучения (пространно предизповедно и след изповедта), и обективна – молитви и псалми след изповедта. За първото поучение В. Вондрак предполага, че е произведение на Климент Охридски, на същото мнение е и Н. Л. Туницкий.

Текстът на изповедния чин в ръкописа е в основата на изследванията на по-късните преписи на този текстов комплекс (Кожухаров 1969; Цибранска 2012). Обект на изследователски интерес е и друга част от Изповедния чин в Синайския евхологий – изповедната молитва (72a–73a), която показва близост със Сант-Емерамската молитва, старобаварски евхемен текст, запазен в четири преписа от периода IX–XI в. от Регенсбург и Райхенау (публикувана у Nahtigal 1942:208–210). Първ прави тази съпоставка В. Вондрак, според когото старобългарският превод е направен от баварския текст. Това мнение се приема дълго време в науката (Фр. Миклошич, И. Графенауер, А. В. Исаченко). Вл. Ягич смята, че това е оригинален славянски изповеден текст, написан в Методиевия кръг, заимстван и преведен от немски духовници през Моравския период (Jagić 1893). В наши дни това мнение споделят Б. Джонов и В. Андреева (Džonov 1977; Джонов 1984; Андреева 1985).

Особено важен и интересен е блокът от молитви над болни, т. нар. „врачевални“ молитви, защото тяхното наличие в Синайския евхологий свидетелства, че тези молитви от гръцкия Евхологий стават известни в славянски превод твърде рано. Голяма част от тях се появяват отново в литургичните ръкописи твърде късно (XV–XVIII в.), но в различен превод, различни по състав и подредба са и отделните евхемни групи. Гръцки паралели са открити от А. И. Алмазов за първите девет молитви от цикъла за болни, но по състав и подредба преводната молитвена група не съвпада напълно с нито един от известните гръцки източници. Само в този ръкопис освен многото молитви над болни от определена болест са включени и молитви с общо предназначение. Два блока тематично и езиково близки молитви нямат гръцко съответствие. Първият включва молитви с наличие на повелителни форми на глагола *рѣчити* – *рѣчи* и започва с *мѣл над главою болацѣмъ* (2863–35a8, 38618–43a20 по Nahtigal 1942; Hahn 1953). Втората група съставят 7 молитви над болни от треска (44a18–51a10), които според А. И. Соболевски са от моравски произход (Соболевский 1900). Повечето от тези текстове се появяват много по-късно в славянската ръкописна традиция, но в нови преводи. Преводите, засвидетелствани, изписани с глаголица в Синайския евхологий, остават изолирани и не влизат в ръкописната традиция с повече преписи. Преводите от Синайския евхологий остават в славянската ръкописна традиция само по преписа в този ръкопис, поставяйки основите на текстологичните проучвания като архаична редакция на съответните текстове.

Пенитенциалът *Зѣповѣди сѣъхъ ѿтць* (102a5–10565 по Nahtigal 1942) се състои от правила, приети от църквата, регулиращи поведението на християните, както и съответните наказания (епитимии), за отклоненията от тях.

Преписът в Синайския евхологий, който е подобен на Мерзбургския пенитенциал, е първата писмено засвидетелствана славянска регистрация на текста, и е превод от латински оригинал, пряко свързан с книжовния кръг, създаден около славянските първоучители в Моравия (Vašica 1955, Цибранска-Костова 2006:134, Tsibranska-Kostova 2004, Максимович 2006:134). При съпоставката му с Методиевия превод на Номоканона от 50 титела на Йоан Схоластик са установени значителни съвпадения (Пенкова, Цибранска 2003). Има и предположения, че св. Методий е получил пенитенциала от папа Йоан VIII при назначаването си за архиепископ на Моравия и Панония при 880 година в Рим. Освен в изданията на Синайския евхологий пенитенциалът има и отделно критическо издание с анализ – в *Magnae Moraviae Fontes historici*, t. 4, 1971 (Пенкова, Цибранска 2003, вж. и библиографията там).

Комплектоването на ръкописа с двете му известни части поставя нови изследователски задачи – за общия обем на първоначалната ръкописна книга, за структурата, за източниците на компилиране, за отношението към византийския евхологий. Появиха се публикации, в които се реконструира вероятният състав и подредбата на службите и молитвите. Според Й. Тарнанидис първоначалният ръкопис е включвал около 298 листа (36 тетради по 8 листа, 1 тетрада с 10 листа). Липсват части от началото, средата и края на ръкописа.

Проследява се формирането на старобългарския литургичен комплекс в зависимост от византийските образци от цариградски или провинциален (итало-гръцки и палестински) тип. Сравненията с издадените от С. Паренти и Е. Велковска и от Г. Пасарели гръцки ръкописни евхологии – и двата от итало-гръцки, подкрепят извода, че Синайският евхологий представлява сложна компилация на основата на стар кирило-методиевски протограф и по-късни провинциални допълнения (Passareli 1982; Parenti 1991; Parenti, Velkovska 1995; Velkovska 1996).

С намирането на местата на новооткритите части в ръкописа отново беше поставен и въпросът за реда на текстовете в него. В трите издания на първоначалната част на ръкописа (Geitler 1882; Frček 1933; Nahtigal 1941–1942) требникът е преди служебника. С откриването на „новата“ част се налага мнението, че, както е в повечето гръцки евхологии от това време, в началото е служебникът. Той включва литургия на св. Василий Велики и св. Йоан Златоуст, които са запазени само фрагментарно – последованията на денонощния богослужебен цикъл само молитва за вечерня, утринна 3 и 6 глас, следвани от двете дяконски ектении, молитви за различни случаи от новооткритата част, последованието за водосвет. След служебника е поместен требникът, който започва с фрагмент от Чина за Богоявление,

следват молитви – на подстрижение власом, на братотворение, цикъл с молитви за различни случаи от живота на вярващите, група молитви над болен, Чин за Петдесетница, Изповеден чин, Чин за встъпване в монашество. Преписът на Чина за Богоявление е в основата на текстологическите проучвания върху този текст (Тончева 2017; Афанасьева 2004). Третата голяма част на Синайския евхологий е пенитенциалът Заповяди святых отец, който се състои от казуси и санкции на църковното законодателство относно покаянието на духовните лица и миряните. Първоначално откритата част от ръкописа завършва с апостолски и евангелски четива за различни празници. Новооткритата част добавя накрая богослужебни четения за петата седмица на Великия пост (Пенкова, Цибранска 2003:605–606). И така по своя състав Синайският евхологий е типичен представител на архаичната византийско-славянска традиция на Евхология. Тя обединява общественото (служебник) и частното (требник) богослужение, които по-късно се отделят като самостоятелни книги.

В последно време работих над текстологията на т. нар. Василиеви молитви, наречени още „страшни” молитви или екзорцизми. Това е цикъл от шест молитви, първите две от които приписвани на св. Василий Велики, останалите четири – на св. Йоан Златоуст. Появяват се в южнославянски ръкописни требници и молитвеници от XVII–XVIII в. нататък и са превод от гръцки. Срещат се и в съвременните гръцки евхологии и славянски требници. Молитви от този цикъл се срещат още в Синайския евхологий (л. 51a–56b по изданието на Nahtigal 1942) – две молитви под наслов мол ѿ бесноуѣцимъ с, като втората е без край. Благодарение на точното предаване на текста и завършителните знаци в изданието на Р. Нахтигал установих, че първата молитва е съставна, т. е. състои се от три отделни молитвослова, които нямат собствени оглавления и се обособяват само със завършителни знаци. Два от тях се срещат в късните преписи на цикъла, а третият засега е засвидетелстван само в Синайския евхологий. Текстологичните съпоставки между молитвите в Синайския евхологий и преписи от XVII–XVIII век и сравненията с гръцки текст на молитвите от цикъла показват, че това са два различни превода, като този в евхология остава засвидетелстван само в него и не получава разпространение по преписите (Карачорова под печат). Внимателният прочит на коментарите на Р. Нахтигал към тези текстове в изданието потвърди тези мои наблюдения. В тях авторът дава четения по печатни славянски и гръцки евхологии, наслови на отделни молитви, които свидетелстват за появата на новия превод, както и за постепенното формиране на евхемния цикъл

като ред на текстовете и състав, посочват се и лексикографски източници. По този начин богатите издателски коментари стават надеждна основа за изследвания върху текстологията и историята на всеки от многобройните съставлящи текстове в Синайския евхологий.

С прецизно транслитерирания текст и с богатия си критически апарат изданието на т. нар. първоначална или „стара“ част от Синайския евхологий е сред най-използваните трудове на Р. Нахтигал, то е получило признанието на научната област като образцово. Плод на над двадесетгодишен труд, то не губи своята актуалност, за което говори използването му в съвременните текстологични, лексикални и литургични изследвания, неколкократно лексикографиране на ръкописа, както и преиздаването му.

Литература

- Алмазов, А. И., 1894: Тайная исповедь в православной восточной церкви. 1. Общий устав совершения исповеди. Одесса, 206–212.
- Андреева, В., 1985: Старобългарската изповедна молитва от Синайския требник и нейното старонемско съответствие – Сант-Емерамската молитва. *Старобългарска литература* 17, 85–97.
- Афанасьева Т. И., 2004: Чинопоследование Великого освящения воды на Богоявление в славянских служебниках XI–XV вв. *Palaeobulgarica* 28/3, 25–45.
- Афанасьева, Т. К., 2005: К вопросу о порядке следования листов и составе Синайского глаголического служебника XI века. *Palaeobulgarica* 29/3, 17–35.
- Афанасьева, Т. К., 2006: Древнеславянские переводы анафоры литургии Иоанна Златоуста в служебниках X–XIV вв. *Вереница литер. Studia Philologica*. Москва, 175–192.
- Велковска Е., 2000: Денонощното богослужение в Синайския евхологий. *Palaeobulgarica* 24/4, 19–34.
- Велчева, Б., 2003: Правопис на старобългарските паметници. *Кирило-Методиевска енциклопедия* 3. София: Издателство АИ „Проф. Марин Дринов“, 260–261.
- Державин, Н. С., 1941: Euchologium Sinaiticum (К вопросу о времени происхождения памятника). *Державин, Н. С. Сборник статей и исследований в области славянской филологии*. Москва, 216–231.
- Джонов, Б., 1984: Сант-Емерамската молитва и нейното отношение към изповедната молитва от Синайския требник. *Годишник на Софийския университет, Факултет по класически и нови филологии* 74/3, 67–146.

- Дидди, К., 2011: Euchologium Sinaiticum 59a10 члскыѡа пѣтица. Об одном загадочном чтении в молитве св. Трифону. *Palaebulgarica* 35/2, 3–13.
- Дограмаджиева, Е., 1977: Обстоятелствените изречения в Синайския евхологий. Jakopin, F. (ur.): *Nahtigalov zbornik*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 47–66.
- Дограмаджиева, Е., 1994: Участие на Евангелието в изграждането на Синайския евхологий. *Старобългарска литература* 28–29, 62–65.
- Ефимова, В., 1992: Об апостолских чтениях в составе Синайского евхология (в связи с последними открытиями в монастыре св. Екатерины на Синае). *Информационный бюллетень Международной асоциации по изучению и распространению славянских культур* 26, 4–14.
- Карачорова, Ив., 2018: Василиевите молитви в Синайския евхологий и в славянските ръкописни требници и молитвеници от XVIII–XIX в. *Palaebulgarica* 42/2, 61–81.
- Кожухаров, Ст., 1969: Една редакция на поместения в Синайския молитвеник Чинъ надъ исповѣдающимъ сѧ в пергаментен препис от края на XIII в. *Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му*, 349–367. София.
- Костова, Кр., 1991: Ритмични схеми в Синайския евхологий. *Кирило-Методиевски студии* 8. София: БАН, 121–138.
- Максимович, К. А., 2006: Техника ранних славянских переводов с латыни. *Byzantinoslavica* 64, 124–152.
- Минчев, Г., 1993: Мястото на новооткритите листове от Синайския евхологий сред другите текстове от ръкописа. Филологически и литургически анализ на молитвите от денонощния богослужебен цикъл (λισματικῆ ἀκολουθία). *Palaebulgarica* 17/1, 21–36.
- Минчев, Г., 1998: Дяконската ектения и свещеническите молитви срещу природни бедствия в новите листове на Синайския евхологий. Милтенова, А., Ангушева, А. (ред.): *Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова*. София: Мнемозина, 111–132.
- Паренти, С., 1994: Глаголический список римско-византийской литургии св. Петра (Син. глаг. 5/Ν.). *Palaebulgarica* 18/4, 3–14.
- Пенкова, П., 1987: Методиево градиво в старобългарската литургична традиция. *Кирило-Методиевски студии* 4, София, 265–271.
- Пенкова, П., 2008: *Речник-индекс на Синайския евхологий*. София: Издателство АИ „Проф. Марин Дринов”.
- Пенкова, Х., Цибранска, М., 2003: Синайски евхологий. *Кирило-Методиевска енциклопедия* 3. София: Издателство АИ „Проф. Марин Дринов”, 604–614.

- Соболевский, А. И., 1900: Церковнославянские тексты моравского происхождения. *Русский филологический вестник* 43, 150–166.
- СР: Старобългарски речник. Т. I–II. Иванова-Мирчева, Д. (гл. ред.), София: БАН, 1999.
- СС: Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв). Цейтлин, Р. М., Вечерка, Р., Блахова, Э. (ред.). Москва: „Русский язык“, 1994.
- Суворов, Н. С., 1901: Вероятный состав древнейшего исповедного и покаянного устава в восточной церкви. *Византийский временник* 8, 1–96.
- Тончева-Тодорова, Хр., 2017: Старобългарският чинь на свато богоявление. *Текстология и редакции*, Пловдив.
- Успенски 1856: Успенский, П. Второе путешествие в Синайский монастырь в 1850 году с двумя картами Синая. СПб, 1856.
- Цибранска-Костова, М., 2007: Заповѣди стѣх ѿць в Синайския Евхологий и западноевропейските пенитенциали. *Старобългарска литература* 37–38, 91–113.
- Цибранска, М., 2012. Из историята на изповедния чин в славянския Юг през XIV в. *Старобългарска литература* 45–46, 1–30.
- Шнитер, М., Кръпова, И, 1990: За някои текстове от византийския и славянския Евхологий през периода X–XVI в. *Старобългарска литература* 23–24, 63–76.
- Arranz, M., 1988: La liturgie de l’Euchologe du Sinai. Ferrugia, E. G., Taft, R. F., Piovesana, G. K. (eds.): *Christianity among the slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius*. (Orientalia christiana analecta, 231). Roma: Pont. Institutum Studiorum Orientalium, 15–74.
- Arranz, M., 1989: La liturgie slave du IXe siècle d’après l’euchologe slave du Sinai. Кочев, Н, Шиваров, Н. (ред.): *Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий*. София: Синодално изд-во, 1989, 316–340.
- Bakker, M., 1994: The New Testament Lections in the Euchologium Sinaiticum. *Полата књигописаная* 25–26, 155–212.
- Dostál, A., 1966: L’Euchologe slave du Sinai. *Byzantion* 36/1, 41–50.
- Džonov, B., 1977: Die angeblichen gotischen Entlehnungen in der altbayerischen Beichte und in St. Emmeramer Gebet. *Palaeobulgarica* 1/3, 60–89.
- Geitler, L., 1882: *Euchologium. Glagolski spomenik manastira Sinai brda*. Zagreb: JAZU.
- Frček, J., 1933: *Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et traduction française*. Paris.

- Jagić, V., 1893, A. С. Павлов. Мнимые следы католического влияния в древнейших памятниках югославянского и русского церковного права. М., 1892 (рец.). *Archiv für slavische Philologie*.
- Hahn, J., 1953: Der Imp. rači in Euch. Sin. – Koschmieder, E., Schmaus, A. (eds.): *Münchener Beiträge zur Slavenkunde. Festgabe für Paul Diels*. München, 124–137.
- Lysaght, T., 1987: *Euchologium Sinaiticum XIth century glagolitic manuscript: English translation*. Eigenverlag. New Zealand.
- Nahtigal, R., 1941–1942: *Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik. 1. Fotografski posnetek*. Ljubljana, 1941, 2. *Tekst s komentarijem*. Ljubljana, 1942.
- Pantelić, M., 1985: O Kijevskim I Sinajskim listićima. *Slovo* 35, 5–56.
- Parenti, S., 1991: Influssi italo-greci nei testi eucaristici bizantini dei “Folgi Slavi” del Sinai (XI sec.). *Orientalin Christiana Periodica* 57, 145–177.
- Parenti, S., Velkovska, E., 1995: *L'Euchologio Barberini gr. 336*. (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia, 80), Roma.
- Passareli, G., 1982. *L'Euchologio cryptense Г. В. VII (sec. X) (= АНАЛЕКТА ΒΑΤΑΛΩΝ, 36)*. Thessaloniki.
- Penkova, P., 1988: Der Beitrag Methods zu den slavischen Totenoffizia. Trost, K., Völkl, E., Wedel, E. (eds.): *Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an 1100. Todestag des Hl. Method*. Neuried: Hieronymus, 217–228.
- Sadnik, L., Aitzetmüller, R., 1955. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg.
- Schnitter, M., Miklas, H., 1993: Kyrillomethodianische Miscellen. *Anzeiger für slavische Philologie* 22 (Festgabe für Rudolf Aitzetmüller zum 70 Geburtstag), 141–220.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*. T. 1, 1–14; T. 2, 15–24; T. 3, 25–40. Kurz, J., Hauptová, Z. (gl. ur.). Praha: Academia, 1958–1987.
- Słoński, S., 1934: *Index Verborum do Euchologium Sinaiticum*. Warszawa: Kasa im. J. Mianowskiego.
- Stankovska, P., 2000: Trojí hlholské o v Euchologiu sinajském. Ambros, P., Bauerová, H., Pojsl, M. (eds.): *Cirillomethodiana. Sborník k uctění památky Mons. Prof. ThDr. Vojtěcha Tkadlčíka*. Olomouc-Praha: Euroslavica, 125–131.
- Svane, G., 1989: *Ældere Kirkeslavisk Litteratur*. Aarhus.
- Tarnanidis, I., 1988: *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki: Hellenic Association for Slavic Studies.

- Tsibranska-Kostova, M., 2004: Le premier pénitentiel vieux slave “Zapovedi svetich otec” en tant que modèle de texte. *Scripta & e-Scripta* 2, 243–258.
- Vaillant, A., 1960: L’Euchologe du Sinai. Particularités de langue du texte. *Byzantinoslavica* 21, 75–87.
- Vašica, J., 1955: Metodějův překlad nomokanonu. *Slavia* 14, 9–14.
- Velkovska, E., 1996: *Nuovi paralleli graeci dell’ Euchologio slavo del Sinai*. (Filologia slava, 1). Roma.
- Vondrák, V., 1894: Althochdeutsche Beichtformeln im Altkirchen-slavischen und in der Freisinger Denkmälern. *Archiv für Slavische Philologie* 16, 118–132.

Summary: The Edition of *Euchologium Sinaiticum* by Rajko Nahtigal and its Meaning for Palaeoslavistics

The article summarizes the well-known information about the *Euchologium Sinaiticum* – an Old Bulgarian Glagolitic manuscript dating from the 11th century, covering its two parts: the “old” part and the more recently discovered part. The edition of the manuscript by R. Nahtigal, published in 1941–1942, is presented herein. This particular edition is said to be perfect and is also said to provide a precise, and accurate, transliteration, both comprehensive and elaborate within its commentary section. Both individual texts and groups of texts within the manuscript are observed and researched, alongside a review of surrounding research on these texts and the main scientific topics and opinions.

Key words: *Euchologium Sinaiticum*, Glagolitic alphabet, Cyrillic transliteration, edition by Rajko Nahtigal.